
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 351.74“1939/1945”

О.В. Кожухар

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ
4-ГО УПРАВЛІННЯ НКВС В УМОВАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ**

У статті висвітлюється діяльність органів внутрішніх справ України в період Другої світової війни, зокрема розглядається становлення та розвиток 4-го Управління НКВС.

Ключові слова: Друга світова війна, централізація органів держбезпеки, Особлива група, 4-і відділи, розвідувально-диверсійні операції.

В статье рассматривается деятельность органов внутренних дел Украины в период Второй мировой войны, в частности создание и развитие 4-го управления НКВД.

Ключевые слова: Вторая мировая война, централизация органов госбезопасности, Особая группа, 4-е отделы, разведывательно-диверсионные операции.

Paper considers the activities of the Ukrainian organs of internal affairs during World War II, in particular, the creation and development of the 4-th Division of the people's commissariats of internal affairs.

Keywords: World War II, centralization of state security bodies, Special group, 4-th divisions, reconnaissance and subversive operations.

22 червня 1941 р. розпочався найгостріший, наймасштабніший етап Другої світової війни – фашистська Німеччина віроломно напала на Радянський Союз. Для народів СРСР ця війна принесла найчисленніші жертви й найстрашніші страждання. Саме події на радянсько-німецькому фронті змінили увесь хід війни, тут гартувалась перемога над фашизмом [1, с. 218–221].

Діяльність органів внутрішніх справ України в роки Великої Вітчизняної війни відображена в спеціальній літературі досить широко, передусім у дослідженнях А.С. Чайковського, Д.В. Веденєєва, Г.С. Биструхіна, В.А. Довбні, П.П. Михайленка, О.Ю. Попова, В.М. Андріанова, О.І. Колпакіді, В.М. Чиснікова та ін. Проте період війни й досі залишається одним із малодосліджених і повчальних етапів історії спецслужб України.

Мета нашої статті – розглянути організаційно-правові засади перебудови роботи органів НКВС за умов воєнного часу, зокрема створення 4-го Управління.

Перші дні війни на території України були пов'язані із вжиттям невідкладних заходів урядом СРСР, безпосередньо керівництвом НКВС і НКДБ щодо забезпечення якнайшвидшого реагування на території держави. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. “Про воєнний стан” місцеві органи державної влади мали надавати допомогу і повне сприяння військовому командуванню у використанні сил і засобів для оборони держави, підтримання безпеки і громадського порядку.

Створювалися структури спеціальних органів воєнного часу, так відбулася централізація органів держбезпеки та внутрішніх справ. 20 липня 1941 р. НКДБ і НКВС СРСР були об'єднані в єдиний НКВС СРСР (перед війною НКВС поділили на два наркомати: внутрішніх справ і державної безпеки). На початку серпня відбулося аналогічне об'єднання органів держбезпеки та внутрішніх справ УРСР, це пов'язано з необхідністю виконання спеціальних завдань у боротьбі з фашистськими загарбниками, що вторглися на територію Радянського Союзу.

Про створення Особливої групи (ОГ) з ведення зафронтової боротьби при наркомі внутрішніх справ СРСР Л. Берії йдеться в наказі НКВС СРСР № 00882 від 5 липня 1941 року [2]. Крім того, почалося формування Окремої мотострілкової бригади особливого призначення НКВС СРСР, завданням якої був збір розвідувальної інформації про війська противника, пізніше – підготовка загонів для підривної діяльності у ворожому тилу, які згодом ставали ядром великих партизанських з'єднань.

Керівником Особливої групи було призначено старшого майора держбезпеки Павла Судоплатова. На ОГ поклалися такі завдання:

- 1) розробка і проведення розвідувально-диверсійних операцій проти гітлерівської Німеччини та її сателітів;
- 2) організація підпілля і партизанської війни;
- 3) створення нелегальних агентурних мереж на окупованій території;
- 4) керівництво спеціальними радіограмами німецької розвідки з метою дезінформації противника [3].

Постанова ЦК ВКП (б) “Про організацію боротьби в тилу німецьких військ” від 18 липня 1941 р. хоча і не була нормативним актом, але мала величезне значення. На підставі цієї Постанови розроблялися нормативно-правові акти і будувалася зафронтова робота всіх радянських державних органів, у тому числі органів державної безпеки.

У Постанові йшлося: “... для забезпечення широкого розвитку партизанського руху в тилу противника партійні організації повинні негайно організувати бойові дружини і диверсійні групи з числа учасників Громадянської війни і з тих товаришів, які вже проявили себе в винищувальних батальйонах, в загонах народного ополчення, а також з працівників НКВС, НКДБ і ін. ...” [4].

Крім того, згідно з наказом НКВС СРСР від 25 червня 1941 р. “Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами у прифронтовій полосі” створювалися винищувальні батальйони по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника при міських, районних та повітових відділах (відділеннях) НКВС чисельністю у 100–200 осіб. Начальниками цих батальйонів призначались оперативні працівники НКВС, переважно з прикордонних і внутрішніх військ та оперативних працівників міліції; організовувалися групи сприяння винищувальним батальйонам, які повинні були функціонувати в районах за місцем своєї основної діяльності (колективні господарства, радянські господарства, окремі промислові підприємства). Упродовж 24 годин необхідно було створити відповідні батальйони при міських, районних, повітових відділах (відділеннях) НКВС та доповісти про це телеграфом.

Відповідні постанови у дводенний строк були видані обласними та районними комітетами Комуністичної партії більшовиків України (КП (б) України), про що засвідчують документи архівних установ України.

Згідно з Постановою Раднаркому і ЦК ВКП (б), 25 серпня 1941 р. наказом НКВС СРСР № 001151 оперативні групи місцевих органів держбезпеки, покликані протистояти парашутним десантам і диверсантам противника, були

перетворені в 4-ті відділи НКВС–УНКВС прифронтових республік, країв і областей, оперативно підлеглі Особливій групі при НКВС СРСР [5, с. 518].

На території союзних республік, в тому числі і УРСР, створювалися 4-ті відділи НКВС, які займалися організацією партизанської боротьби. Начальником 4-го відділу НКВС УРСР було призначено майора держбезпеки Тимофія Строкача. 4-ті республіканські відділи НКВС входили в оперативне підпорядкування 2-му відділу НКВС СРСР.

Особлива група зазнала низку реорганізацій. У зв'язку із розширенням об'ємів роботи з організації партизанського руху на окупованій противником території її 3 жовтня 1941 року, відповідно до наказу НКВС СРСР № 001435 “Про організацію 2-го відділу НКВС СРСР”, було реорганізовано в самостійний відділ НКВС СРСР, очолений Павлом Судоплатовим. При цьому в оперативному підпорядкуванні у створеного підрозділу залишились четверті відділи обласних УНКВС.

З метою організації активної протидії підривної діяльності спецслужб фашистської Німеччини 10 жовтня 1941 р. у складі 2-го відділу НКВС СРСР було утворено прифронтові відділення. Це дозволило краще координувати роботу з 4-ми відділами республіканських і обласних НКВС–УНКВС для керівництва оперативною та бойовою діяльністю партизанських загонів і розвідувально-диверсійних груп у тилу ворога [6, с. 163].

На 4-ті відділи покладалися такі завдання:

- повсякденне керівництво організацією винищувальних батальйонів і диверсійних груп;
- організація зв'язку з партизанськими загонами і диверсійними групами, що знаходяться в тилу противника;
- організація агентурної та військової розвідки районів можливих дій партизанських загонів і диверсійних груп, розвідки тилу противника і місць переправи партизанських загонів;
- вивчення настрою місцевого населення і обстановки в районах імовірних дій партизанських загонів і груп [7].

У положенні про роботу 4-х відділів зазначалося, що свої дії з організації партизанських загонів і диверсійних груп вони координують з особливими відділами НКВС, військовим командуванням, партійними та радянськими організаціями. Для здійснення більш тісного контакту між командуванням і 4-ми відділами останні мали своїх представників при штабах фронтів. У завдання представників входило ретельне вивчення обстановки на фронті, районів зосередження противника, розташування його штабів, а також ділянок фронту, де найбільш доцільно проводити перекидання загонів і груп.

Аналіз завдань, покладених на 4-ті відділи, доводить, що вони полягали в організації в тилу противника агентурно-військової розвідки, проведення диверсій силами і засобами партизанських загонів і розвідувально-диверсійних груп [8].

У січні 1942 р. 2-й відділ НКВС СРСР розширили, перетворивши в 4-те (“партизанське”) управління НКВС СРСР, начальником якого залишався Павло Судоплатов. У його оперативне підпорядкування входив також Штаб винищувальних батальйонів і партизанських загонів. Перед органами державної безпеки постали складні і відповідальні завдання по боротьбі з підривною діяльністю німецько-фашистської розвідки на фронті, в тилу і на тимчасово окупованій ворогом радянській території.

У складі наркоматів внутрішніх справ БРСР та УРСР на базі 4-х відділів створювалися власні 4-ті управління. Начальником 4-го управління НКВС УРСР став майор держбезпеки Тимофій Строкач.

На початковому, найбільш складному етапі війни, відповідно до вказівки НКВС СРСР від 24 липня 1941 р. щодо питань створення НКВС УРСР партизанських загонів, у тилу противника партизанські загоны створювалися з осіб, які входили до складу винищувальних батальйонів, сформованих за територіальним принципом, працівників НКВС, активістів. Сформовані у липні партизанські полки чисельністю по 1000 осіб кожний, через свою громіздкість не виправдали себе під час виконання бойових завдань і були розформовані. Враховуючи такий досвід, працівники 4-х відділів НКВС УРСР та відповідних обласних управлінь стали формувати менш чисельні партизанські загоны (25–30 осіб). Лише за перші три місяці війни оперативним складом вітчизняних спецслужб було сформовано й залишено на окупованій території або закинуто за фронтову смугу 314 партизанських загонів і груп з 11249 бійцями та 69 диверсійних груп (800 осіб). Партизанські формування відразу розпочали боротьбу з нацистськими загарбниками. Вони нищили живу силу і техніку, здійснювали диверсійні акції, дезорганізували армійські тили противника, збирали цінну розвідувальну інформацію [9].

Важливим нормативним актом стала вказівка НКВС СРСР № 07435 “Про організацію діяльності в тилу противника партизанських загонів, винищувальних і диверсійних груп” від 6 грудня 1941 року. Вона чітко сформулювала завдання диверсійної діяльності: “диверсійні групи мають призначення - здійснювати систематичні вибухи, підпали, псування і руйнування на промислових підприємствах, електростанціях і залізницях у тилу противника”. Таким чином, були визначені основні об’єкти диверсій, способи вчинення і деякі питання тактики використання сил і засобів органів держбезпеки. Суть їх зводилася до нанесення збитку супротивникові, не вступаючи з ним у бойове зіткнення.

Подальше широке розгортання підпільно-партизанської та розвідувально-диверсійної роботи на окупованій території зумовило необхідність визначити зафронтову діяльність як пріоритетний напрям дій [9].

У липні-вересні 1941 р. в Україні було сформовано 651 винищувальний батальйон чисельністю понад 118 тис. осіб. Своєю бойовою діяльністю ці батальйони повністю себе виправдали. Внаслідок стрімкого просування ворога вглиб території республіки більшість батальйонів передавалися до лав Червоної Армії. Водночас 125 батальйонів, загальна кількість бійців у яких становила 6236 осіб, було направлено на комплектування партизанських загонів [9].

Навесні 1942 р. Сталін остаточно переконався у вагомому політичному значенні боротьби в німецькому тилу. 30 травня при Ставці Верховного Головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху. Через місяць формується Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Тимофієм Строчаком [10].

Інтереси ефективної збройної боротьби з агресором потребували здійснення розвідувальної діяльності шляхом десантування за лінію фронту розвідувальних груп і окремих розвідників, які самостійно, або використовуючи можливості агентурної мережі та партизансько-підпільних формувань, добували відомості щодо дислокації, озброєння, забезпечення військ ворога, терористичної політики окупаційної влади, стану промисловості та транспортних засобів, контррозвідувального режиму на окупованій території, підготовки розвідувально-диверсійних кадрів ворога тощо. У січні–квітні 1942 р. 4-тим Управлінням НКВС УРСР було підготовлено й закинуто в тил німецьких військ 1045 агентів-розвідників, з них 800 – у складі розвідгруп.

Наприкінці 1942 р. німецький тил вже розхитували великі, добре озброєні й керовані з центру рейдові з’єднання під командуванням О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова [10].

Починаючи з 1943 р., удосконалюються форми і методи зафронтової розвідувальної діяльності. Одним із перспективних її різновидів стали оперативні групи у складі 5–10 осіб, які діяли на базі партизанських загонів. Всього протягом війни партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км., за лінію фронту було відправлено близько 20 таких груп (“Переможці”, “За Батьківщину”, “Рейд”, “Дружба” та інші). Зафронтові групи створювали розгалужену агентурно-інформаційну мережу, просували власних інформаторів у військові та адміністративні установи окупантів. Для пошуку й знешкодження ворожої агентури створювались оперативні групи з кадрових співробітників органів внутрішніх справ та агентів, які виявляли на раніш окупованій території шпигунів, диверсантів та зрадників Батьківщини [9].

Поступове звільнення українських земель та розширення кола службових завдань органів внутрішніх справ спонукали до суттєвих структурних змін. За рішенням Державного Комітету Оборони СРСР у квітні 1943 р. зі складу НКВД УРСР виокремлюється Наркомат державної безпеки УРСР. До відновленого відомства передаються контррозвідувальні підрозділи, а також 4-те Управління НКВС. Останнє продовжувало виконувати покладені на нього обов’язки щодо керівництва зафронтовою роботою.

Підводячи підсумки, зазначимо, що значення таємного фронту для перемоги важко переоцінити. Упродовж усієї війни, від віроломного нападу агресора і до її останніх залпів, протидія розвідувально-диверсійним акціям ворога, видобування цінної військової інформації, сприяння розгортанню потужного партизансько-підпільного руху залишалася ділянкою фронту, яку 4-те Управління НКВС гідно тримало в боротьбі за Перемогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Іванов В.М.* Історія держави і права : навч. посіб. / В.М. Іванов – К. : МАУП, 2002. – Ч. 2. – 2003. – 224 с.
2. *Судоплатов П.А.* Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля / П.А. Судоплатов. – М. : Гея, 1996. – С. 149.
3. Архів ФСБ Росії по Тверській області. – Ф 1. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 179–180.
4. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 8-е изд. испр. и доп. – М. : 1971. – Т. 6. – С. 23–24.
5. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов : в 8 т. Т. 2, Кн. 1. – М. : Русь, 2000. – 676 с.
6. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов : в 8 т. Т. 1, Кн. 2. – М. : Русь, 2000. – 724 с.
7. ОСНАЗ. От бригады особого назначения к “Вымпелу” 1941–1981 гг. : сборник. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 237 с.
8. *Попов А.* Диверсанты Сталина: НКВД в тылу врага / А. Попов – М. : Яуза, 2008. – 1018 с.
9. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : науковий і документальний журнал. – К. : “Сфера”, 2000. – № 1 (спецвипуск). – 264 с.
10. *Бойко О.Д.* Історія України / О.Д. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : ||news-zakon.com| istorija-ukrayini. html](http://news-zakon.com/istorija-ukrayini.html).

Отримано 07.10.2013